

Szalmakalap egykor és ma. Adatok a Székelyföld szalmafeldolgozó háziiparához

(Kivonat)

Az udvarhelyszéki Kőrispatakon a szájhagyomány szerint több mint százötven éves múltra tekint vissza a szalmakalap készítő háziipar. A dolgozat a mesterség hagyományos alapanyagait, munkafolyamatát, termékeit ismerteti, illetve történetét tárgyalja (jelentősebb korszakai Székelyföldön a 19. század végi hazai iparpártolás kora, majd az 1940–44 közötti hatóságilag kezdeményezett fejlesztés), a kalapkötés társadalmi vonatkozásait, a székelyföldi szalmakalapos központokat, kiemelten Kőrispatakot. Itt erdélyi szinten egyedülálló múzeumi kiállítóhelye is nyílt a mesterségnek 2001-ben.

Bevezető

Öt évvel ezelőtt, 2001-ben magánkezdeményezéssel múzeumot (kiállítóhelyet) szenteltek egy sajátos, feltehetően egykor külföldről meghonosított szalmakalap-készítő háziiparnak. Bár a kőrispataki ezidáig az egyetlen és első ilyen gyűjtemény Erdély-szerte, Magyarországon vannak előképei a szalmafeldolgozást tárgyaló, dokumentumokkal és élő tevékenységgel egyaránt reprezentáló vidéki intézményeknek.¹

Hogy hogyan jutott el az apró székely falu egy egyszerű kézművesmunka bemutatásán túl a tradicionalitást, a mikrokultúrát, szimbolikus eszközeivel a közösségi identitást, de a kisebbségi létet is megfogalmazni képes reprezentatív, egyre nagyobb helyi és külföldi érdeklődésre számot tartó múzeum megnyitásáig, rendkívül tanulságos és példaértékű folyamat.² De maradjunk a gyűjtemény fő gondolatánál, a szájhagyomány

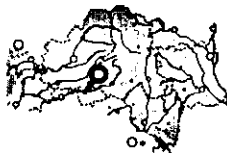
szerint több mint 150 éves múlttal rendelkező hagyományos háziiparnál. Tárgyak, eszközök, dokumentumok sokasága hívja fel a figyelmet egy speciális kézműiparra, mely sok környező község családjainak a földművelés, erdőgazdálkodás mellett – különösen a gyenge földekkel bíró hegyes vidékeken – a megélhetéshez járult hozzá, de a turizmus reménygazdaságának köszönhetően ma is jövedelmez.

Sokáig minden apró mozzanat, míg a búzából kalap lett, kézzel zajlott. A kalapkötéshez értő családok keze nyomán épp annyi szalmakalap került piacra, hogy a mezőgazdaságban dolgozó népnek a szellős, könnyű, árnyat adó nyári fejfedő keresletét évről-évre kellő mennyiségben kielégítette. A készítőik gyalog, kerékpárral, szekérral vagy vonattal hordták a télen készre varrt női és férfi kalapokat heti piacokra és nagyvásárookra. Távolsági területekre portékáikkal majd csak a személygépkocsik elterjedésével jutottak el. Az újabb piacok meghódításával kibővült az egyes tájegységek kultúrájához alakított kalapkiállítás. Tudták, hogy Szászsebesen a szászos „gomba” kalap, Tövisen a „rigó”, Máramarosban a román kalap megy.

A dualizmus korának hazai iparpártolását követően – mondván, hogy az ország ipari termelése tulajdonképpen a perifériákon meghonosodott és évszázados múltra visszatekintő háziipari termelésben koncentráldott – e háziiparnak is a második bécsi döntés utáni reményteljes „magyar idők” (1940–1944) adtak újabb lendületet Észak-Erdélyben.³ Magyarország elsőrendű iparhatóságai a korábban Trianonnal elszakított területekre fókuszáltak intézkedéseikkel. Kiállításokat, tanfolyamokat szerveztek vidéken. Feltérképezték az egyes kistájak helyi adottságait, gazdaságát, meglévő, potenciális háziiparát. Kereskedőket közvetítettek az addig érintetlen falvakba, akik svájci, olasz, német mintára épült szalmakalapgyárakból, Magyarországról vagy egyenesen Drezdából hozták a kézi munkát kiváltó újabb varró- és présgépeket. A magyarországi kapcsolatok, a gépek behozatala és a külhoni piaci tapasztalatok átmenetileg sok kalapkötő családnak adtak munkát. A felvásárlók mázsaszám szállították luxuscikkeket gyártó külföldi üzemekbe a félkész fonatokat. Kőrispatakiak,

* Acta (Siculica) 2006/3, T3, Sf. Gheorghe, Sporturilor 8A, RO-520085

** MÓRA Ferenc Múzeum, Szeged, ROOSEVELT tér 1-3., H-6720, m_szabo@mfm.u-szeged.hu

böződik is emlékeznek az 1940-es évek elejéről az „anyaországból” érkező kapcsolatokra.

A második világháborút követő gazdasági, politikai változások maguk alá gyúrták a legtöbb háziipart. A szalmakalap készítésére szövetkezeteket hoztak létre a helyi kollektív gazdaságok bevonásával. Több-kevesebb sikerrel. Rövid ideig élt a kőrispataki. Még a kollektivizálás idején alakult a bözödi, amely átalakult formában, de jóval tovább tartotta magát. Nagyobb jelentőséggel bírtak a segesvári, szatmárnémeti, máramarosszigeti szövetkezetek.⁴ Felvásárlóik járták az említett falvakat, de megfordultak Hargita megye és Maros megye több kalapos falujában is.

A kalapkötés, azaz a fonat készítésének menete a 20. századi innovatív gazdasági fejlődések közepette mit sem változott. Az alapanyag termelésétől a begyakorlott mozdulatokat igénylő kötésig tisztán kézimunka maradt. Az ősi kézműves technika, a fonás mellett olyan archaikumokat is életben tartott, mint a gabona kézi aratása, a veszendőbe nem engedett kalászfajak kézi cséplése és az egyre nagyobb figyelmet érdemlő, kiveszőben lévő gabonanövényünk, az alakor (*Triticum Monococcum* L.) termesztése.

Csupán a kalap varrásának és végső simításának technikája gépiesült. A modernizáció hatása a szalmakalap-, és egyáltalán a kalapviselet szokásaiban is szembetűnő. Az életmód gyökeres átalakulásával megváltozott a nyári fejfedők iránti igény. Bár az idősebb, földműves generáció még a legtermészetesebb módon viseli, használja, itt is érezhető a székelyföldi kézműves kultúrában mutatkozó tendencia, mely a háziiparos termékeket egyre inkább egy reprezentatív, szimbolikus kirakodóvásári portékának minősíti át. Gyakran a tradicionális formák és a minőség rovására, de készítői, ennek ellenére, képesek tradicionális mesterességüket életben tartani.

Történeti áttekintés

Korabeli sajtótermékekben, útirajzokban, történelmi, irodalmi, publicisztikai írásokban és főként ipartörténeti összefoglalásokban található a szalmaszál anyagokat (gyékény-, fűz-, vessző-, szalma-) feldolgozó háziiparokról utalá-

sokat. Utóbbi forrásmunkák sajnos elszórtan, legtöbbször egyéb háziiparokba ágyazva tárgyalják a szalmafonást. Az iparendékeltséghez nem kötött, családi üzemmódban működő szalmamunka foglalkoztatottságának arányai, annak alakulása, az éves termelés és az ebből származó jövedelmek nagysága nehezen érthetőek tetten.⁵

Vessünk egy pillantást a 19. századból és a 20. század elejéről származó forrásokra, amelyek természetesen az egész magyar nyelvterület szalmafeldolgozó háziiparára vonatkozó adatokat közölnek.⁶ Utalásszerűen bukkan fel a székelyföldi szalmakalap a **JAKAB-SZÁDE CZKY-féle Udvarhely vármegye történeti leírásában**. A szerző páros, tekintettel a forrás jelentőségére, szó szerint közli a székelyudvarhelyi líceum professzora, SZIGETHY Gyula Mihály Udvarhely környéki mesterségekre vonatkozó tapasztalatait 1829-ből. Eszerint „Etéden, Csekefalván a sok figurákkal felékesített szalmakalapokat készítik”.⁷

FÉNYES Elek 1840-es évek elejéről származó statisztikáiban „cserények” címen tárgyalja a vessző-, gyékény- és szalmafeldolgozást. Igaz, a szalmakalap készítésére csupán Apatinból (Bács megye) hoz példát.⁸

A marosvásárhelyi református kollégium tudós tanára, SZABÓ Sámuel több értékes néprajzi gyűjtést vezetett az 1800-as évek közepe táján. Hasonló céllal indult utasítására egyik tanítványa is 1864-ben a székelyföldi falvakba. A fiatal diák úti naplójának végén a személyes élmények mellett egyes mesterségekről is olvashatunk töredékes feljegyzéseket. A papírra vetett szűkszávú emlékeztetőkből kiderül, hogy Etéden kötik a szalmakalapot, és hogy egy kevésből kettő is kikerül.⁹

Szintén a Székelyföldre vonatkozik KOZMA Ferenc nagyívű, a közgazdasági és közművelődési állapotokat feltáró, 1879-es munkája. Figyelme az életmódra, viseletre is kiterjed. Itt tesz említést a nők nyári ruházatáról, amelyhez „honi nagy szalmakalapot hordanak”. Háziipari felmérése „szalmafonás” címszó alatt Udvarhely megyében több száz, szalmafonással foglalkozó családot jelez¹⁰

*

Figyelemre méltók a korszak híradásai, melyek szerint a kalapkészítés egyre nagyobb je-

lentséggel bír egyes alföldi, hajdúsági településeken. Közülük Hencida (Bihar vármegye) és főként Hajdúnánás (Hajdú vármegye) emelkedik ki.¹¹

A háziipar 19. század második felére tehető fellendülésekor több honi lap foglalkozik hol csak említésszerűen, hol hosszabb terjedelemben a szalma felhasználásának, szalmafonásnak, kalapkészítésnek kérdéseivel. Ezek a cikkek számos külföldi, elsősorban olasz, svájci, osztrák, német példát követnek. Több szakcikket RÁTH Károly jegyez, az úttörő iparos, később kereskedelmi műziumi igazgató, aki már 1862-től szalmakalapgyárat vezetett Budapesten (MICSEI Rudolfal közösen). Elkötelezett híve a kisipari termelésnek. Publikációival a szalmafonást igyekezett népszerűsíteni, meghonosítani, ahol űzték is a háziipart, ott fellendíteni.¹² RÁTH elsősorban ismeretterjesztő céllal tárja a szalmafonás titkait a széles olvasóközönség elé. 1867-ben a *Szekely Néplapban* a kolozsvári gazdasági egylet egy tagja a fonnai való szalma termesztésével és a fonás előkészítésével kapcsolatban közöl értékes instrukciókat a szalmafonó családok segítésére.¹³ Egy nevét elhallgató szerző buzdító szavai hasonló igyekezetre vallanak.¹⁴

A FÉNYES Eleket követő statisztikus nemzedék komoly erőfeszítéseket tesz a magyar ipar minél pontosabb feltérképezésére. Az 1880-as népszámlálás alkalmával a foglalkozási statisztikában a kérdések ugyan kitérnek az iparűzőkre, azonban a részletes felvételi ívekkel csak 1884-ben indult meg az adatgyűjtés. Erre alapozva, a KELETI Károly közvetlen közelében dolgozó JEKELFALUSSY József több tanulmányban közli az eredményeket, kizárólag a háziipari tevékenységet véve figyelembe.¹⁵ A „vessző-, gyékény-, háncs-, szalma-, és kákaipar” fő csoportjában külön táblázatban tünteti fel a kalapkészítő férfiak és nők számát, a felhasznált gépeket és az évi termelést. A felmérések alapján minden tekintetben Hajdú megye jár élen, ahol több mint 2800 egyén egyedülállóan 1000 darab simítógépet is igénybe vesz a munkafolyamatban. Nem elhanyagolhatók Hajdú megye után Udvarhely megye adatai sem, ott viszont az éves termelés jóval elmarad az utóbbinál. Fontos megállapításokat tesz, mely szerint: „a szalmakalap-fonás

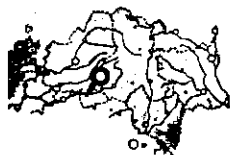
leginkább Szeben, Szilágy és Udvarhely megyékben, és itt is majdnem kizárólag saját szükségletre űztetik.”¹⁶

Az ezredéves kiállítás kétségbevonhatatlan érdeme a háziipari szakcsoport felállítása és az ágazat ügyének felkarolása. Programjának máig nélkülözhetetlen eredménye a *Magyar háziipar törzskönyve*, mely statisztikai adataival az addigi legteljesebb képet nyújtja a magyar nyelvterület háziiparáról.¹⁷ A törzskönyv szalmafonást tárgyaló fejezetében közel hetven, szalmakalappal is foglalkozó községet jegyez.¹⁸

A szalmakalap-készítés a 19–20. század fordulójára végképp összefortt Hajdúnánás nevével.¹⁹ Nem véletlen tehát, hogy a körispatakiak és a bözödiek emlékezhetnek azokra a hasonszőrű, egyszerű nánásiakra, akiket a „magyar időkhöz” jó néhány újabb fonástípus és addig ismeretlen termék készítésének betanítása végett küldtek a messi székely falvak ügyes kezű asszonyaihoz.

Ezidőtájt több gazdasági teoretikus próbálja megadni – külföldi párhuzamokkal alátámasztva – a házi iparág definícióját, körülírni mi-benlétét, legfőbb ismérveit, és megragadni nemzetgazdasági jelentőségét. Ezek közül az iparügyekben fontos pozíciókat betöltő GELLÉRI Mór gondolatai külön kiemelendők.²⁰ Felismerve a háziiparnak az életmódban, mindennapi életben betöltött jelentős szerepét, megállapítja: „...Ha a gyáripar bármily dimenziókban fog terjedni, a háziipar fennmarad, mert sajátos jellegénél fogva azt a termelést semmiféle ága sem tilthatja ki, és akár mellékkeresetképpen, akár főfoglalkozásként a földművelő vagy hegyvidéki lakosságnak talán örök időn át egyik támasza, menedéke marad.”²¹

Színesebb, ugyanakkor nem túl hízelt képet fest az önellátó, a maga termelte és természet adta javakból megélni képes székely népről ŐRLEY János királyi iparfelügyelő jelentése 1901-ből.²² A bőséges híradás ezidáig az egyetlen általunk ismert bizonyítéka az 1890-es években ténykedő iparfejlesztő bizottság eszközbeni adományainak, melytől a székelyföldi szalmakalapipar fellendülését várták. Udvarhely vármegye északnyugati részében – ezen Bözöd és Körispatak térsége is érthető – öt darab szalmakalap-var-

rógépet és egyéb eszközöket osztott szét a kormány.²³ Ugyanerre a gesztusra utal egy másik dokumentum, amely az adományozás tényét erősítve hozzáteszi, hogy az eszközöket nyolc község kapta, szalmakalapvarrási tanfolyamok céljából.²⁴ Ennek remélt hatása mindkét forrás szerint elmaradt. Kiugró fejlődésről nem tudtak beszámolni. Gyűjtéseink és a szóbeli visszaemlékezések alapján mégis állítjuk, hogy ettől a jelentéktelenné tűnő beavatkozástól számítható e térségben az a forradalminak tetsző változás, amelynek következtében a szalmakalappal foglalkozók társadalmá fokozatosan két szembetűnő rétegre osztotta a szalmafeldolgozók társadalmát. A későbbiekben erre bővebben kitérünk.

Pár év múlva Udvarhely vármegye közgazdasági leírása hasonló hangvételben ostromozza a mezőgazdaság ősiségben rögzült, az ásványokban, fában, gyógyító vizekben gazdag környezet ellenére közgazdaságilag fejlődni képtelen táj székelységét.²⁵ A korszak legégetőbb problémája a kivándorlás. A tanfolyamok rendezésével az újonnan alakult háziipari szövetség egyrészt a fejlődést kívánta előmozdítani, de nem titkolt szándéka a népet visszatartani a kivándorlástól.

A szalmakalappal foglalkozó falvak területi megoszlása Erdélyben

A fenti források kapcsán említettük a legjelentősebb Kárpát-medencei szalmakalap-készítő központokat. Adataink egészen a 19. század elejéről hoztak példákat. A század második felének statisztikai munkái pontosabb képet nyújtanak a háziipar létezéséről, területi megoszlásairól. Az egykorú forrásokat, iparstatisztikákat, tudatos háziipari feltérképezéseket összevetve, a trianoni békeszerződésig élő vármegyerendszert figyelembe véve, a 19. század végéről és a 20. század elejéről a következő erdélyi szalmakalap-készítő falvakat kell megemlítenünk:²⁶ Szilágy vármegyében Ó-Nádasd [Hadadnádasd], Szilágycseh, Györtelek, Menyő, Bogdányháza, Palicka, Boronamező, Bagolyfalva, Ó-Horvát [Krasznahorvát], Egerhát, Bereksző, Náprád, Kód, Kisdemeter, Bán, Pecsely, Maron, Hosszú-

aszó, Perje, Szivágy, Újfalu; Kolozs vármegyében Jákótelke, Dancs; Szolnok-Doboka vármegyében Szék; Maros-Torda vármegyében Deményháza, Ehed, Hodos, Jobbágytelke, Köszvényes, Mikháza; Torda-Aranyos vármegyében pedig Harasztos;²⁷ Udvarhely vármegyében Bibarcfalva, Magyarzsákod, Bözöd, Bözödújfalva, Kőrispatak, Etéd, Medesér, Farcád, Béta, Vágás, Dobó, Vécke, Bodos, Rava, Csób és Székelyszállás.²⁸

A címben megfogalmazott céloknak megfelelően, a háziipar jellemzésekor vizsgálódásainkban Erdélyt, azon belül még a történelmi Székelyföldet is tovább szűkítjük. A második világháborút követő területi-közigazgatási, politikai-adminisztratív átszervezések folytán Bözöd, a mára gyakorlatilag nem létező Bözödújfalva, Bodos, Rava, Csób, Székelyvécke, Magyarzsákod, Székelyszállás Maros megyébe, Etéd, Kőrispatak, Béta, Dobó, Vágás, Medesér Hargita megyébe, Bibarcfalva pedig Kovászna megyébe tagozódott.

E három, mai értelemben vett székely megyében Bözöd és Kőrispatak tekinthető a két legtöbb kalapos családot eltartó községnek. A területi megoszláskor számbavételük alapján őket követi Béta, Dobó és Vágás (ma Vágás-Dobó). Előbbiek a történelmileg körülhatárolható kerületi, utóbbiak az udvarhelyi járáshoz tartoztak. Ez a közigazgatási kötődés – Bözöd kivételével, amely Maros megyébe szakadva Erdőszentgyörgyhöz húzódik – gyakorlatilag ma is lefedi a hivatalos és civil közgazdasági, társadalmi-kulturális kapcsolathálót.

*

Ahol csak megjelenik a szalmakalaposság ügye – legyen az bármilyen összeírás, jelentés, statisztika –, a kalappal foglalkozó családok arányait tekintve mindig szembetűnik a két szomszéd falu, Bözöd és Kőrispatak neve. Bár közigazgatásilag szétvált, de földrajzilag szinte elválaszthatatlan közelségben, a kalap révén pedig egyenesen rokonságban lévő falvak életmódjáról, az ahhoz szorosán hozzátartozó kalapkötésről BÖZÖDI [SZÉKELY] György is megemlékezik. Leghíresebb, a székelyek mitizált világa helyett a valós székely paraszti múltat és jelent tükröző **Székely bánja** c.

művében külön fejezetet szentel e sajátos kultúrának. A riport- és tanulmányírásban ekkorra már jártas író – bözödi származású lévén – a bennszülött hitelességével, tudományos alapossággal és szociográfiai érzékenységgel megrajzoló irodalmi-publicisztikai vállalkozása a két világháború közti székelység gazdaságába, társadalmába, mindennapjaiba enged betekintést. „A Küsmöd-patak legalsó szakaszán, Kőrispatak és Bözöd községekben a háziiparnak egy újabb fajtájával pótolják a föld gyönge természetét, a szalmafonással, vagy, amint itt nevezik, a kalapkötéssel. A búzatáblák legszebb részeit learatják félérett korában, ami a búzatermésnek hátrányára van, de még így is érdemesnek és kifizetődőnek látszik a kalapkészítés. Egész éven keresztül ez a nyár elején sietve, egy-két nap alatt levágott szalma jelenti a pénzforrást a nép számára. Ősztől tavaszig kalapot köt a falu, gyermekek és felnőttek egyformán, újabban még a férfiak is. Csak hogy ez a háziipar az utóbbi évek folyamán súlyos válságba került. Azelőtt maguk varrták meg, amit kötöttek, és maguk adták el a kész kalapot nyár elején, piacról piacra járva, most azonban a gyári ipar közbelépett, és új irányt adott a kalapkészítésnek, a nép kárára. Arad és Szatmár környékéről jönnek a szalmakalapgyár megbízottai, és olcsón összevásárolják a megfonott szalmát, melyet aztán a gyár varrt meg. A nép szívesen eladja nekik méterenként 35-40 baniért az összefonott kalapanyagot, mert nyomban pénzt lát érte, ha hetenként csak 10-15 lejt is, de ha maga varrja meg, egész télen tartania kell, és csak nyár elején adhatja el. A kalapkötők ma már nem háziipart űznek, hanem a messzi gyárak éhbérért dolgoztatott munkásai, ... mert ha valaki hajnaltól késő éjszakáig megszakítás nélkül dolgozik, akkor sem kereshet többet 14-15 lejnél. De a kalapmunka nincs szűnőben, minél kevesebbet fizetnek érte, annál többen és annál többet dolgoznak, hogy a napi pár lejt biztosítsák. A gyár öt-hatszoros áron adja el a kalapot, mint amennyiért vette, a szállítás, az ügynökök útiköltsége mind kifizetődik a nép olcsó munkájából. Legújabban a községi kereskedők megbízottai a gyáraknak összeszedik a kalapot, és bizonyos százalék fejében továbbítják, a nép pedig „kalappal” vásárolja a sőt és ecetet a boltokból, pénz helyett a méterrel lemért kalapanyagot veszi. A végső sze-

génység általánosságának tünete ez.” – állítja kortörténetileg is értékes művében BÖZÖDI Görgy.³⁹

Kalapkötés Kőrispatakon

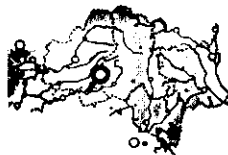
Bözödi, bétai, vágási és dobói gyűjtéseink mellett a hosszabb-rövidebb kihagyásokkal folytatott terepmunkánk Kőrispatakra koncentrált. A faluban az emlékezet szerint közel százötven éves múltra visszatekintő háziipar modellszerű. Épp ezért elsősorban a kőrispataki megfigyeléseinkre támaszkodunk, amikor a szalmakalap-készítő háziipart, ezt a helyi társadalmat is jelentékenyen befolyásoló gazdasági keretet megrajzoljuk.⁴⁰

A kőrispataki szalmafeldolgozást, részben a kalapkötés múltját, de elsősorban munkamenetét és a kalaposok életmódját néprajzi igényvel elsőként MOLNÁR István mérte föl, az 1970-es évek derekán.⁴¹ Publikált kutatási eredményeivel a háziipar történeti feltárását, a néprajzi gyűjtést és a tárgygyűjtést egyaránt szorgalmazta. Neki köszönhetjük a keresztúri múzeumban őrzött néhány hagyományos szalmakalapot és eszközt.

Ugyanebben az időben követte nyomon a kalaposságot lakóhelyén KUTASI Mihály tanító, aki a szalmakalap-készítés témáját tájnyelvi megközelítésben dolgozta fel.⁴²

A **Magyar néprajz** monografikus sorozatának **Kézművesség** kötetében JUHÁSZ Antal summázza a szalmafonó háziipart, a vessző- és gyékényfeldolgozással egyidejűleg.⁴³ Elsősorban a fellelhető szakirodalmakra támaszkodik, amelyeket egy részét itt is közöljük, de igyekszünk értékes forrásokkal kiegészíteni. Leszámítva ezt az átfogó tanulmányt, alaposabb és terjedelmesebb – a szalmafonás nemzetközi szakirodalmára is kitékintő, ill. az egész magyar nyelvtérrel érintő, a szalmakalap-készítő háziiparos falvakat részletesen feltérképező, a kalapkészítés munkafolyamatait, szinkron jelenségeit, a falvak társadalmára, kultúrájára, közösségi életére gyakorolt hatását egyaránt tárgyaló – néprajzi összegzéssel nem találkozhatunk a tudományos szakirodalomban.

A recens kutatások jelentősége többek között abban áll, hogy a tetten érhető, hagyományos technikákban rögzült szalmakalap-előállítás rekonstruálhatóvá tesz egy akár évszázadokkal

korábbi, távolabbi vidékeken már rég feledésbe merült háziipari tevékenységet.

A faluról

Kőrispatak (Crișeni) Hargita megye nyugati, Maros megyével határos területén fekszik. Etéd, Bözöd, ill. Gagy és Bözödújfaló határaival

érintkeznek. A falut átszeli a Kis-Küküllőbe tartó Küsmöd-patak és a vele párhuzamosan futó, Székelykeresztúrt Erdőszentgyörggyel összekötő országot. Lakossága a 19. század közepétől folyamatosan csökken. A tendenciát és ezzel együtt a hozzávetőleges etnikai megoszlást a következő táblázat érzékelteti:³⁴

Év	Összesen	Magyar	Román	Zsidó	Cigány	Egyébb
1850	1099	988	12	7	92	99
1880	1096	1049	23	nincs adat	nincs adat	41
1890	1200	1137	24	nincs adat	136	39
1910	1313	1311	2	nincs adat	nincs adat	–
1920	1166	1138	–	28	nincs adat	28
1930	1084	1077	1	6	10	17
1941	1200	1187	–	13	–	13
1966	1032	1023	9	–	–	–
1977	851	766	11	–	74	74
1992	729	709	4	–	16	16

A szinte teljesen magyar ajkú lakosság tovább fog. A külföldi vendégmunka és a környező városok (Székelykeresztúr, Székelyudvarhely, Erdőszentgyörgy, Marosvásárhely) szívják el a munkát kereső, vidéken megélni nem képes fiatalokat. A harmadik évezred elején Kőrispatak már csak 662 lakost számlál. Ebből 395 magyar, 3 román és 250 cigány.³⁵

A lakosság felekezeti megoszlását az utóbbi másfélszáz évben a reformátusok döntő többsége jellemezte. A kis létszámú unitárius közösség híveinek számát az „egy Isten”-hez álló, egyre nagyobb ütemben szaporodó cigányság növeli.

*

A község nevét a hagyomány szerint a jelenlegi helyén régen nagy mennyiségben termelt kőrísfáról kapta. Eredetileg a mai településtől délre elterülő Diósfalva dűlőben épült, és Diósfalva néven volt ismeretes.³⁶ A szájhagyomány mondái, legendái, helynevei emlékeznek a tatárdúlás pusztítására.³⁷ Az 1567-es összeírás 27 kápuval említi, Keorwspatak néven. Az önrendel-

kező falu 17–18. századi törvényeit megfogalmazó eredeti oklevelekből több nemesi név is kitűnik.³⁸

*

A Küsmöd-patak völgyét mindkét oldalról dombláncolat kíséri kisebb-nagyobb erdőfoltokkal, az 500 méter tengerszint feletti magasságban fenyvesekkel. Földje legnagyobb részben fekete kötött talaj. Búza és kukorica termelésére alkalmas. A magaslatok verőfényes déli oldalán a szőlő is megerem. A 19. század végén Székelykeresztúron híres volt a cserelázi búza és a hollósvölgyi bor. Határának összterülete 4922 kat. hold (kb. 2832 ha), amelyből kb. 1800 kat. hold erdő, a többi szántó, kaszáló és legelő.³⁹ A két világháború között a község gazdáinak nagy része 20-50 hold birtokkal rendelkezett, de volt 2-3 100 holdas gazda, és kisebb számban voltak 5-10 holdasok is.⁴⁰

Domborzata, fekvése és talajadottságai miatt a nehezen művelhető földek legnagyobb része gabonatermesztésre az önellátás szintjéig alkalmas csupán. A 19. század közepéig az erdőgazdál-

kodás és állattartás kapott nagyobb hangsúlyt.⁴¹ A hegyoldalak legelői sok juhok képesek eltartani, de egykor jelentős volt a szarvasmarha-tenyésztés is. A juh-, marha- és bivalytartásnak köszönhetően valamikor virágzott a tejgazdaság és az igás állatoknak köszönhetően a szekerezés, fuvarozás.

Az életmóddal foglalkozó néprajzi szakirodalmak közhelyszerűen állapítják meg, hogy ott alakult ki a háziiparnak valamely ága, ahol a gyenge termőtalaj nem biztosította a kellő megélhetést. Az állattenyésztés hanyatlása, az erdők fokozatos elvesztésével a tűzifa-fuvarozás, fakezedelem hanyatlása, a viseletet előállító hagyományos háziiparok, a vászonmunka és a gyapjúfeldolgozás eltűnése mind hozzájárultak a kalapkötés és a szalmakalap-készítő háziipar térhódításához Kőrispatakon.

A kalapkötők társadalmáról

Sokan csupán a kalap anyagának előállításával, a fonással foglalkoznak. Ők a kalapkötő parasztspecialisták, akik a kalap alapanyagául szolgáló búzafélék hagyományos termesztését, a nyers szalma előkészítését és a kötést ismerik, míg mások, főként iparos családok a kalapfonatok gépi varrását, préselését és értékesítését végzik. Azok a szerencsések, akik a 19. század végi tanfolyamok megszűnésével, a „magyar idő” gazdasági kapcsolatainak, lehetőségeinek kiaknázásával vagy a későbbi szövetkezetek széthullásával szert tehettek az emberi erővel hajtott varrógépekre, a kézzel varrott kalapok többszörösét voltak képesek megtermelni. A két réteg látszólagos egymásrautasága valójában az előbbieket rovására alakult.

A szalmakalap-készítéssel foglalkozók két világosan elkülöníthető csoportját a munkafolyamatokba történő bekapcsolódás jellege, mértéke és gépesítettség határozza meg.

A kalapkötők széles rétege foglalkozik a kalapgabona termesztésével. Learatják a búzát, alakort, tisztítják, szárítják, válogatják a szalmaszálakat, míg végül a fonatot hónapról-hónapra kézzel készítik, főként nők és gyerekek.⁴² Kezdetben a szegényebb családok asszonyai, leányai foglalkoztak a kalapkötéssel. A legutóbbi időkig alig akadt a faluban olyan család, amelynek apra-

ja-nagyja ne vette volna ki részét a szalmafeldolgozásból. A legtöbben a kalap kötését végezték. A férfiak besegítenek az aratásba, a kékék hazaszállításába, de előfordul, hogy a kötésbe is.

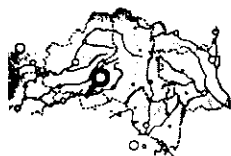
A szalmafeldolgozók másik rétege a kalapvarróké, akik helyben felvásárolják az elkészített fonatokat, és speciális varrógép segítségével állítják össze a különböző férfi-, női és gyermekkalapokat. Míg előbbieket az archaizáló munkafolyamatok őrzik, utóbbiak nem nélkülözhetik a gépi erőt.

*

A háziiparosok a kalap előállításának legtöbb fázisát gépekkel váltják ki, egészen az értékesítés mozzanatáig. Munkájuk révén a kézi kalapkészítés egyre magasabb háziipari szintre emelkedett a 20. század közepe táján. A generációkon átörökölt kalapozás családi kisüzemek kezében összpontosult. A termelékenység növelésével, a különböző gazdaságpolitikai korszakok kedvezőbb pillanatait megragadván, a piacozó, vásároló körzet határainak kiterjesztésével ugrásszerű fejlődésre, gyarapodásra voltak képesek. Ez utóbbi, igen szűk réteg kőrispataki viszonylatban alig 3-4 családdal képviseltette magát.

A kalapkötés alapanyagáról

A középkortól termelt legfontosabb gabonaféléink közé tartozik a búza (*Triticum*) és különböző alfajai. A termények legfontosabb értékén, a kalászon, a szemtermésen kívül a gabona szára is fontos szerepet kapott az ember életkörülményeiben. Szalmával alkotak a jószágnak, s ezzel tömte ki a maga fekhelyét is. Szalmával fedte házát, töreket, pelyvát kevert a fal építőanyagába, s még számos eszöközhöz szolgált alapul a ház körüli gazdaságban. A búzafélék tartós szalmája, arany-sárga, fényes ragyogása készítette talán egykoron a természettel szorosan együtt élő embert a szalma fonására. Ahol említésre érdemes szinten űzik a kalapkötő mesterséget, ott nem kevés múlt állhat a háziipar kialakulása mögött. A szalmakalap-készítés bölcsőjeként, a legjobb minőségű fonadék készítőjeként is Itáliát tartja számon többek között FRECSKAY János a *Találmányok* könyvében. A népi emlékezet folklorizálódó eredettörténetei is gyakran az olasz frontot megjárt katonáknak tulajdonítják a mesterség Székelyföldre közvetítését.

Az agyagos, kötött talajon megtermő tarbúza (szakálltalan búza – *Triticum aestivum*) egyik alfajának szalmája jelentette az alapanyagot. A vidéken sajátos néven, csóréfejű (csurdéfejű) búzaként ismert. Udvarhely vidékén – és a Nyárád-mentén, illetve Kalotaszegen – a búzán kívül az alakor (*Triticum monococcum*) volt a másik jelentős gabonaféle, melynek szalmáját erre a célra használták. Az előbbi fennmaradása, ill. az utóbbi fel-felbukkanása szorosan összefüggött a legújabb kori termelési módokkal, termelési céllal és a mezőgazdaság, ill. tulajdonviszonyok háború utáni átszervezésével.

A kollektív kezdetben – engedve az évszázados hagyományoknak – hagyta, hogy a nép a közösbé adott földekről szedjen szalmának valót. A kollektív gazdaság azonban természetesen kifejezetten a nemesített búzafajokat részesítette előnyben, amelynek szalmája alkalmatlan volt a minőségi fonat előállításához. Így arra kényszerültek a kalapfonással foglalkozó családok, hogy a saját tulajdonban hagyott belső kertekben, a háztáji parcellákon természetesen fonásra alkalmas szalmát. Olyan fajtákat, amelyek évszázadokon keresztül tradicionálisan is szereplői voltak a családi mezőgazdaságoknak. Ennek megfelelően két gabonafaj tudott alkalmazkodni a feltételekhez, az alakor és a tarbúza. A két búzafaj párhuzamosan van jelen a kalapszalma előállításakor. A vetések aránya változó, de inkább a tarbúza javára mozdul el.

A fonni való szalma termesztési módjáról több helyen szólnak a korabeli szaklapok: „a kalapokra szánt szalmának a tavaszi búza szára használtatik. Vetése azonban a lehető legsűrűbben kell, hogy történjék, miszerint a kalász fejetlen, a szár pedig vékony maradjon. Mikor a szemek tejesedésbe indultak, hozzá kell fogni az aratásához, kivéve ha szára még igen zöld lenne. Learatva szárítottatik, amely időben meg kell óvni az esőtől, nehogy foltot kapjon, mi a szalma becsét tökéletesen megsemmisítené, és haszonvetetlenné tenné. A tökéletes megszáradás után fehérités alá vétetik, azon módon, vízzel és napos időn, mint az a vászonnál van szokásban. A kalapok fonására a szárnak a legfelső, a kalász és első csomó közti rész használtatik, a többi rész

elvetetik – amiért is fehéritésre pusztán ezen részlet vetessék, a fáradság és munka megkímélése tekintetéből.”⁴³

Egy 1864-es útmutatás szerint a tarbúzával a következőképpen kell bánni: „A tavaszszalmának szakálltalan kalászu szeme sovány, könnyű, de meleg földre éppen úgy vetetik el, amint általában szokás a tavaszszalmát vetni, de azon különbséggel, hogy legalább hatszor oly sűrűn vetődjék, mint magtermelésre vetni szokás. Így vetve nagyon silány kalászt fog termelni. Amikor az ilyen kalász magva tejes, már aratni kell, figyelve azonban arra, hogy a szalma fehéredni kezdődik-e. Mert ha még merőben zöld volna, az aratással késni kéne, ámbár ha a mag már tejes, learatva kiterítettetik, hogy száradjon, s megszáradva fedél alá helyeztetik. A megszáritás ideje alatt esőtől óvni kell, mivel attól az egyenlő szalma színét veszti.”⁴⁴

*

A székelyföldi alakortermesztés múltjáról, termesztésének körülményeiről alig vannak forrásaink. Recens kutatásaink a térségbeli elterjedést illetően egymásnak ellentmondó adatokkal szolgálnak. Az alakor más tájakon bizonyítható ősiségével ellentétben, már említettük, hogy itt az 1950-es évek közepéig lezajló,⁴⁵ a hagyományos gazdálkodási kultúrán átgázoló kollektivizálás enged némi teret a feledésre ítélt haszonnövénynek. Egyes visszaemlékezések szerint⁴⁶ a kis, háztáji földeken egyénileg gazdálkodók kényszerlépése az alakor termesztése, kizárólag a szalma előállítása céljából. Ezt további szóbeli közlések is megerősítették, melyek szerint az alakor vetőmagot – esetenként Bözöd közvetítésével – a Nyárád-menti Jobbágytelkéről szereztek be.

A ma már igen ritka, ősi búzafaj erdélyi termesztésének történetéről, felhasználásáról, majd lassú eltűnéséről PÉNTEK János és SZABÓ Attila írt kiváló összefoglaló tanulmányt,⁴⁷ melyet azóta sem követett újabb etnobotanikai igényű munka. A szerzőpáros kiemeli az alakor kalapkészítésben betöltött fontos hasznosítási módját, érdeklődésük elsősorban a kalotaszegi elterjedtségére fókuszál. Megemlítenek megyéket és településeket a növény előfordulásával kapcsolatban, de Udvarhely környékéről nem közölnek adatokat.⁴⁸

Az alakor az európai mezőgazdaság egyik legősibb termesztett növénye. Kutatása elsősorban a régészet, az archeobotanika látókörébe tartozott. Ősiségénél fogva méltán érdemelte ki a néprajzkutatók, gazdaságtörténészek figyelmét is.⁴⁹ A *Triticum monococcum* elnevezés arra utal, hogy egyszemű búzával van dolgunk, azaz a kalászkájában egy mag van. Őse feltehetően a *Tr. boeoticum*, bár ezt többen vitatják. Kétségtelen azonban, hogy az újkőkor egyik legkedveltebb búzájának őshazája Kis-Ázsia, s a Balkán közvetítésével került Közép-Európába. Termesztése a középkortól hanyatlak. Jelenleg Európában az alakortermesztés szinte teljesen eltűnt, így nem csoda, ha szórványos létére utaló jelek felkeltetik a kutatók érdeklődését, mint például a Kárpát-medence keleti területéről felbukkanó adatok, ahol a növényt elsősorban szalmája és nem szemtermése miatt kedvelik. Érdemes hát bővebben szólnunk róla.

Az alakor kistermésű búzafajta. Kalásza rövid, lapított, tömött, szakállas. Kalászorsója törékeny, éréskor ízekre, kalászkákra esik szét, amely egyszemű. Maga a szem vékony, sovány, szorosan ragaszkodik a polyvatokhoz. Nehezen csépelhető, mert csépléskor nem pereg ki a toklászból a szem. Őrlés előtt hántolni kellett, a régészeti korok emlékei szerint pörkölték. Feltehetően nehézkes feldolgozhatósága is hozzájárult háttérbe szorulásához. A termőtalajra és időjárásra kevésbé érzékeny. Hegyes vidéken, sovány földbe vetik, amelyben más, jobb fajta gabona nem boldogul.⁵⁰ Kezdetben kásanövény volt. Kenyérgabonaként való említése meglehetősen szűkszavú, bár magva sikérdúsabb. Az alakor lisztje sárgás, de különben hasznavehető, tartották régen. Rövid kalásza kevés magot adott, érthető tehát, ha fokozatosan átadta helyét a könnyebben kezelhető, nagy terméshozamú búzaféléknek. Ínséggabonaként előfordult még a 20. században is.⁵¹ Takarmánynövényként sokáig megállta helyét. Ajánlatos volt az időjárásra érzékenyebb zabot pótolni vele, „minthogy a tönkölyt és alakort ondóستól (polyvástól) együtt takarmányozzuk, az abrakolás nem jár oly veszéllyel, mint a búza vagy rozsnál, hol tiszta maggal abrakolnak”.⁵²

Az alakor kiváló természetési tulajdonságokkal bír. Magaslati területeken a legmostohább körülmények között is megterem. Igénytelen a talajra, egyaránt fagy- és hőségtűrő. Elnyomja a gyomokat, szalmája rugalmas, nem dől le könnyen. Szívós, betegségeknek, gombáknak, gabonarozsdának, üszögnek, lisztharmatnak ellenáll. Szárának magassága, bár időjárásfüggő, de hosszabb, mint a nemesített búzáké, így kalapszalmának kiadósabb. Mindez alkalmassá tette arra, hogy a nép megőrizze a fajt, s a nemesített kenyérgabonák mellett újabb hangsúlyt kapjon termesztése a szalmafeldolgozó, szalmakalap-készítő háziiparban.

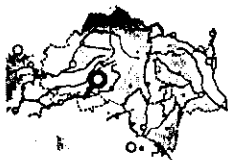
Ez a tény újabb kultúrtörténeti jelentőséggel ruházta föl a kiveszőben lévő, archaikus növényfajt. Székelyföldi jelenléte is elsősorban előnyös fajtajellemzőiben, az újabb természetési célokban keresendő. Ennek a gazdasági és kultúrtörténeti körülménynek köszönhetően a növény legértékesebb része, a szára, azaz a szalmája vált legértékesebbé. Mai természetési aránya csupán kis parcellákban mérhető.⁵³

Háziipari alpanyagként való fennmaradására tehát előnyös természetési és biológiai tulajdonságai adnak magyarázatot. Ma már kizárólag ezért vetik. Az általunk vizsgált székelyföldi falvak kalapkötoi is ezt aényt erősítették meg.⁵⁴

Az elvetett búzától a kalapig⁵⁵

Aki köti a kalapot, mind magának veti és szedi a szükséges gabonát. Összel vagy tavasszal, kora márciusban vetik. Ha sűrűn szórják, szép magas lesz a szára. Az alakor pl. nem kedveli a zsíros, trágyázott földet, mert abban könnyebben elrothad.

Az aratás, más néven a szalmaszedés ideje a kenyérgabona-aratásnál korábban kezdődik, mikor a búza még nincs megérve, a magva tejes. Mikor kezd sárgulni a kalász, kizárólag kézzel, sarlóval aratják, hogy minél hosszabb szárat nyerjenek. A learatott alakor vagy búza kévétjét szalmából csavart kötélbe rakják, és hazaszállítják. A további munkákat már otthon, a pajtában, színben végzik. A marokszedéshez felütik (felállítják) a kévétket, s a szálakat a kalásznál fogva egyesével húzgálják ki. A sérült, rossz szálakat félrehatják. Amikor a fejek (kalászok) a marokban egy helyre

kerülnek, sarlóval levágják, és ponyvára terítve sulyokkal kicsépelik. A kalász nélküli maroknyi szálakat napos helyen felállítják, széthúzzák, hogy megszáradjanak, ez a kikecskélés. Ha teljesen kiszáradtak, 5-6 markot zsúpba kötnek, és felviszik a hiúba (padlásra). A szalma itt várja meg a további feldolgozás idejét. Mindenki annyi markot szed, amennyit egy szezonban majd meg bír kötni. Ez 50-100 marok is lehet.

Az aratás és szedés munkálatai kölcsönös segítségen alapulnak. A néhány hetes szezonális időszakban minden kalapkötnőnél 3-4-en dolgoznak egyszerre. Egymásra utaltságukban többnyire az idős asszonyok fognak össze, csupán a kévék hazaszekerezésében kérnek külső segítséget. Az asszonyok naponta több társukhoz is elmennek segíteni, hogy ugyanezt a munkát a következő napon visszkapják.

A szalmaszálakat ősszel kezdik megpucolni. A markokat szétoldják, és a lábuk közé véve húzzák ki egyenként. A kihúzott szálakat a bognál (szárccsomó) elvágják, úgy, hogy ezzel a mozdulattal a tokot is eltávolítják a szálról. A legfelső bogtól haladnak lefelé, s alatta és fölötte vágják el a szalmát. A pucolást az udvaron vagy a házban, leterített ponyván végzik, hiszen itt keletkezik a legtöbb hulladék. Ezzel gyakorlatilag már előkészítik a kötéshez a megrövidített szálakat, amelyeket vastagság szerint osztályoznak.

A megválasztás (válogatás) folyamatában négyféle szalmát különítenek el a vastagság szerint. Mindegyiket más névvel illetik: vékony vagy halánk, vékonyközepes, vastagközepes és a vastag, durva vagy durgó. Csak az azonos méretűeket kötik fel egyszerre, így lesz szép a kalap (a fonat.) Az igazi különbség a szálvastagságokban leginkább a már kész, fonott állapotban mutatkozik.

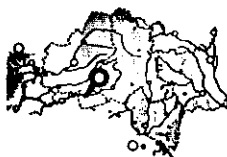
A szalmafeldolgozás egyik legmutatósbabb munkafolyamata a kötés, azaz a szalmaszálak összefonása. A fűz vessző, gyékény, kukoricaháncs mellett a szalma fonása is archaikus technikákat őriz. A nyersanyag, technika, funkció és forma szempontjából adódó tipologizálást CSA-LOG Zsolt végezte el **A magyar népi fonástechnika típusai** c. munkájában.³⁶ Szalmafonás alatt a kötegbe fogott szalma spirális, varrószállal egymáshoz rögzített fonása és a szalmaszálak –

5-11 szálú – laposfonattá alakítása egyaránt érteendő. Ez utóbbi képezi a kalap alapanyagát. A **Magyar Néprajzi Lexikon** tucatnyi, szalmáról szóló címszava között ott találhatjuk „szalmakötést” is, mint a búza-, ill. rozsszalma egyik legjelentősebb felhasználási módját.³⁷

A kötéssel dől el leginkább a kalap szépsége és minősége. A kötés előtt a szalmát vízbe áztatják, hogy jól megpuhuljon. Az alakor szalmája vékony és erős, nehezebb kötni, mint a búzaszalmát. Ez a leglátványosabb munkafolyamat. A gyakorlott, majdhogynem láthatatlan gyorsasággal dolgozó fúrge ujjak között percről-percre „folyik ki” a kész fonat. A rutinos kéz szinte magától fon. Csak akkor tekintenek oda, amikor az elfogyott szálát pótolni kell. Így a boltba járás, állatok terelése, szomszédolás közben is végezhető a munka, csupán egy vízhatlan fóliába csavart áztatott köteget fognak a karjuk alá. A fonó asszonyok a falukép sajátos „látványelemei”.

A hosszú, téli esték a közös kalapkötés legfőbb idejét kínálják. A kiskorúak számára ez az egyetlen jövedelem, azok a kalapkötést évszaktól függetlenül, télen-nyáron egyaránt végzik. Ez a munkafolyamat többnyire társasmunka. Alkalmát kórusnak nevezik, hasonlóan mint a hajdani fonás alkalmait, csupán a munka tárgya cserélődött fel. Egy ilyen alkalommal egy házhoz öt-tíz asszony is összegyűl, s felváltva járnak egymáshoz. Ma leginkább a nyugdíjas kortúkra jellemző. Valamikor megkülönböztették a lányok, asszonyok munkaalkalmát. A kisebb és serdülő lányoké volt a „pirekórus”, a nagyobbaké a leánykórus, az asszonyoké az asszonykórus.³⁸ A kisebb leányok ezeken a közös alkalmakon sajátítják el a kalapkötés fortélyait. Ha többen összejönnek, a munka is könnyebben megy, vallják. A korábbi közös játékokat feledve a kórus mára az emberi viszonyokról, viselkedésekről alkotott ítéleteknek, a nehézségeknek, a falu élete megtárgyalásának színterévé vált.

Körispatakon igen gazdag kínálatát kötik a fonattípusoknak. Aszerint, hogy hány szálból áll, van sima-ötös, sima-hetes, sima-tizenegyes. A lapos fonatok közé tartozik még a főként díszítésre használt „likas” (lyukas), „rece” vagy „csipke”, és a „cakkenyés”, más néven „németre-

cc". A sima fonatok széle egyenes (sima). Leggyakrabban a sima-hettest kötik, ebből készül a legtöbb kalap. A sima-tizenegyest a legvékonyabb szalmából, a halánkból kötik a legszebb férfikalapok számára. A rece vagy csipke fonatokat négy szálból kötik, vastagságtól függetlenül. A „cakknyes” bonyolultabb fonat, egyik széle sima, a másik cakkos. A kalap karimájának a szélét díszítik vele, de régebben teljes női kalapokat is varrtak belőle, kézzel. A tizenegy szálat a két középső vastagságú szalma valamelyikéből kötik. A fonatoknak csak addig különböztetik meg a színét és a fonákját, amíg kötik, mert a kilógó szálvégeket rendszerint egy oldalra hagyják. A kilógó szálakat erről a „tollas” kalapról a fonás befejeztével levágják. A „koszorú” fonat csavart henger alakú, az egyetlen olyan fonat, amelyet öt szálból drótszál (karó) köré körkörösén hajtogatva alakítanak ki, így kapja a fonat a csavart jelleget. A koszorút leginkább a halánk vagy a vékony-közepes szalmából kötik, s kizárólag díszítenek vele.

Körülbelül negyven folyóméter fonatot neveznek egy vég kalapnak. A vég a fonadék mértékegysége. Végeként felcsévéelve és összekötve adják el a kalapköttők a fonatokat. A kalapvarrók is így mérik az alapanyagot. Minden kalaptípusról tudják, hány vég szükséges hozzá. Kötés közben egy fakeretre, motollára (1000 x 40 cm) tekerik a fonatot, míg el nem éri a negyven métert. A motollán a fonatot egy-két napig tartják, hogy megnyúljon, s van, aki erről levéve azonnal értékesíti. A nyersanyag finomítására szolgál a mongorlás, a fonat vasalása. A mongorló egy speciális szerkezet, melynek az egymással szembe fordított hengerei között préselődik a fonat. Az igényesebb kalapköttők kénnel megfűstölik, kifehérik a szalmát. A füstölés a rogyás (ragyás) szalma foltosságát, a víztől megsárgult színét halványítja. A kénezett, füstölt fonat szebb és kelendőbb.

A háziiparos családok férfi tagjai a gépesített munkákban, a piacozásban működnek közre. Az értékesítés határait kiterjesztve egy-egy távolabbi vidék, nagyváros hetipiacának feltérképezése, az igény felmérése valutát jelentett. Amit a vegyes lakosságú távolabbi vásároknak megtapasztaltak az elődök, azt a kapcsolatrendszer bővítésével a követ-

kező generáció tovább gyarapította. Kialakult a kalapos családok egyéni útvonala. A piaci bázishelyek együtt öröklődtek a mesterséggel. A helyi szokásokhoz igazodó árukínálattal készültek a vásárokra, hetipiacokra.⁶⁰ A vásároló életmód hétről-hétre ismétlődő szokásrendszere: a portékák kipakolásának módja, a vásárolással járó hétköznapi rítusok – parkolás, szállás, étkezés – szokásai.⁶⁰

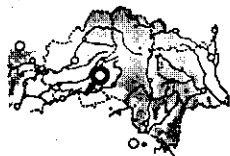
*

A szalmakalap korábban általános viselet volt. A szezonális fejrevalót nyáron, hétköznapi napokon és ünnepnapokon, kortól és nemtől függetlenül, egyaránt hordták.⁶¹ Az árnyékkadó kalap a mezei munkához szinte elengedhetetlen volt, és az ma is.

A második világháború előtti társadalmi-kulturális berendezkedés megengedte, hogy a szalmakalappal is kifejezzék a rangot. A tekintélyes gazdaköri kalapot, ahogy neve is jelzi, a jobb módú gazdák viselték. A szegényebbekkel ellentétben ők csak a szélesebb karimájú „gurnisat” (koszorúdíszítést) vásárolták, másoknak maradt a recevel vagy szalaggal díszített keskeny karimájú gazdaköri.

A szalmakalap ezen a vidéken nem kifejezetten az ünnepi öltözethez járul, bár a férfiak a templomba is felveszik. Inkább utcai viselet vagy munkaruhához társuló fejedő. A nők kizárólag a mezőre veszik fel, napsütéses időben. Az esőtől féltik a kalapot, mert hamar tönkreteszi. A kalap ma már nem árulkodik státusról. A szalagdíszítés a női kalapon korosztályokhoz kötött, a sötét szalagot idősebb asszonyok használják. A kalapra kötött fekete szalag a gyászt is kifejezheti. Bár időseknél még tetten érhető a tradicionális kalapviselés kontinuitása, a 21. sz. elején egyre változó tartalmakat nyer.⁶² A hagyományos viselet eltűnése, a nyugati tömegtermékek térhódítása nem kímélte a kalapkészítő háziipart sem. Fennmaradását a csekélyke helyi igények mellett a gyorsan fejlődő új gazdasági ágazatnak, a falusi turizmusnak köszönheti.

Az utóbbi időben megváltozott a kalap(fonat)-felvásárlók igénye. A mennyiségre törekedvén, a vastag szalmából kötött fonatokat veszik át szívesebben, hiszen abból több kalapot képesek megvarrni. A mennyiségi szemlélethez a

kalapkötők is igazodnak, minél vastagabb a fonat, annál kiadósabb az alapanyag. Anyagtakarékosság végett a kalapok karimájából is egyre többet „csipnek el”.

Mind nagyobb a kereslet a vastag szalmából varrt női és férfikalap iránt. A turizmus felvevő piaca figyelmen kívül hagyja a hagyományos kalapformák alapvető minőségi követelményeit. A vastag szalma feldolgozása a kalapkötőnek és a felvásárlónak is érdeke. Előbbiek több folyómétert tudnak megkötni ugyanannyi idő alatt, mint a vékonyból. Az utóbbiak pedig több kalapot képesek megvarrni egy vég fonatból. A halánkból kötött szalmára tehát csökkent a kereslet. De mert „nincs fölösleges szalma”, s vékony szalma együtt terem a vastaggal, azt is kénytelenek felhasználni, a pazarlást elkerülendő. A vastag kalapot csak akkor adják oda a kereskedőknek, ha valamennyi vékonyat is visz a többivel.

A kalap minősége a fonat szépsége, fehérsége mellett a varrástól is függ. Az igényes kalapviselők a vékony szalmából font, tömötten felvarrt kalapot szeretik.⁹⁹ Egy-egy ilyen kalap negyven méter, egy véget is felvesz. A kalapvarrógép alkalmazása a szalmafeldolgozásban forradalmnak számított. Míg kézen egy asszony egy nap alatt 2-4 kalapot volt képes megvarrni, addig géppel 40-50 is elkészül ugyanennyi idő alatt. A gépek elterjedésével a kézi varrás teljesen háttérbe szorult.

A kalapvarrógép működési elve hasonló ruhavarró társaiéhoz. A varrás – akár kézi, akár gépi – a fejrész közepén egy kétrét hajtott, összevarrott „ponttal” kezdődik, s a további varrás spirálisan ekörül halad. A kézi varrásnál a fejrész formálásához segédeszköze volt szükség, a kalapfej formájú, különböző méretű, tömör fából készült sablonra, botra, amihez folyamatosan igazították a kalapot. A gépi varrás ezt már nélkülözi. A gyakorlott varró szemmérték szerint alakítja a kalap méretét, hiszen a kalap végső formáját a préseléssel kapja.

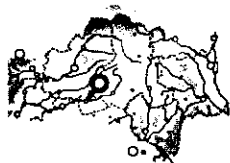
A „nyers” kalapformákból présgép és formák – alumíniumból öntött sajkák – segítségével készülnek a jól elkülöníthető kalaptípusok. A kalapok préselését férfiak végzik, hiszen nagy

fizikai erőt igényel a présgép működtetése. Ezzel a gépi művelettel az összevarrt fonatok szálai tökéletesen egymásra simulnak, a sajkák pedig megadják a típusok legjellemzőbb külső jegyeit. A présgépek a varrógépekkel egyidőben, hasonló források segítségével terjedtek el. Előtte a kalapot az egyszerű fabotokra vasalták, vagy egyáltalán nem préselték.

*

Soroljuk fel a leggyakrabban készített férfikalapokat: A „gazdaköri” kalap a legrégebb, legeredetibb kalapforma Kőröspatakon. A kalapfő csonka kúp alakú, karimája 10-15 cm. is lehet. Díszítése sötét szalag-, vagy koszorúfonat. A sima férfikalap teteje beütött, „tojpasztott”. Formája egyszerűbb a gazdakörinél, karimája 5-6 cm. A „bukkosfejű” kalap az előbbihez hasonló, fejrésze két oldalon bemélyített, azaz bukja van. A „kóbojkalap” a nevéből eredően hasonlít az amerikai cowboy-kalapokra, így minden bizarrabbal újabb forma. A kalapfő kerck, karimája széles, és két oldalt fel van hajtvva, tűzvc. A „sapkakalap” vagy „vadász” a nemezből készült vadászkalapot formázza. A „csibikalap” fejrésze kerek, a karima hátsó része felhajtott, kisebb méretben a gyerekek is ezt hordják.

A női kalapok fejrésze jóval kisebb, mint a férfiaké. Alapvető különbség köztük, hogy míg a férfiak a fejükre húzzák a kalapot – ezért különböző fejméreteket készítenek – addig a nők csak ráhelyezik fejükre és szalaggal kötik meg a nyakuknál. De idősebb asszonyok a fejkendő fölött, csak árnyék gyanánt használják. A kalapfő mérete egységes, leszámítva a kislányok kalapját, különbség a karima méretében, díszítettségében van. A „gombakalap” fejrésze csonkakúp alakú, alacsony, a karima 20 cm széles, széle körben lefelé hajló. A „rigókalap” feje ovális, tetején beütött, karimája 15-20 cm széles, amibe préseléssel bordázást, hullámokat nyomnak. A régies „kajlakalap” csonkakúp alakú, karimája két oldalt letírt, lefelé hajló, kifejezetten magyar viselet. A női kalapokat festett szalmával vegyített mintás fonatokkal is díszítik, vagy pedig különböző fonattípusokat keverve varrják, ami önmagában adja a díszítést. A fonatok festése viszonylag újkeletű, összefügg az anilinfestékek megjelenésével.

A préseléssel elért „nyers” férfi- és női kalapokat típusonként különböző díszítésekkel látják el. A férfikalapokat hagyományosan szalagozzák, mintára hajtott koszorúval (gurtni) vagy selyemszalaggal. A koszorús díszítésnél az előbbiekek helyett előfordulhat a kalapba varrva egy sor „likas”, vagy „rece” fonat. Ekkor rátétdísz már nem kap külön. A kalapok díszítésének módozatai szorosan összefüggenek a viselés szokásaival.

A kalap varrásának ideje az őszi munkák, a díszítésvégzés és az ünnepek lejárta után, télen kezdődik. Az ekkor készült árut a tavaszi hónapoktól kezdik hordani a vásárokbá. A szalmakalap-szezon április végétől Kisasszony napjáig (szeptember 8-ig), a mezői munkák végeztéig tart. Már csak az emlékezet tartja számon a hajdani nagy országos „dicsői” (dicsőszentmártoni) vásárt, mely minden évben május 1-jén kezdődött. Ez volt a szalmakalapok első piaca az idényben. Ezt követte május 4-én a székelykeresztúri, május 10-től az etédi „fűhúzó”, majd a nyár eleji korondi „eperéresi vásár”. A július első napjaiban tartott sokadalom kirakói közül el nem maradhattak a kőrispataki, böződi, böződújfalusi szalmakalapos asszonyok.⁶⁴

A kalapkészítők kezdetben gyalog, szekérral, vonattal járták a vidéket. Később, amikor Kőrispatakat és környékét is elárastották a kereskedők, az iparengedéllyel rendelkező háziparosok messzebbre kényszerültek portékáikkal. Megrakott személyautóikkal távolabbi tájakat is meghódítottak. Eljutottak egészen az alföldre, ahol szintén nagy volt az érdeklődés az idénykalapra. Igazodtak az egyes vidékek, népcsoportok (szászok, románok) kalapviseléséhez. Így sokszor a Kőrispatakon és környékén megszokott kalapformáktól merőben eltérő változatokat is készítettek. A női kalapok közül a „rigó” és a „gomba” kifejezetten a szász területek ellátására készült. Nem meglepő tehát, ha a Kőrispataki Szalmakalap Múzeum tiszaszobájában a legkülönbözőbb, idegen formájú kalapokkal zsúfolt.

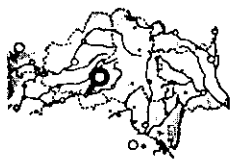
Szalmából nemcsak kalap készül, hanem számos, a háztartásban használatos eszköz is. A vastag vagy durgó szalmából kötött sima-ötösből „puliszkakalapot”, lábasalávalót varrnak. Előbbi gyakorlatilag egy karima nélküli méretes kalap-

fej, amibe a forró, tűzről levett edényt helyezik, így kavarják meg a puliszkát. Egykor a szalmacipő viselése sem volt ritka. Ma már a készítés módját is alig tudják feleleveníteni. Az 1960-as évek népművészeti mozgalmi naiv alkotóknak, művészkedő oktatóknak adtak szabad kezet, a letisztult paraszti díszítőművészetbe való beavatkozás lehetőségeivel. Tanításaik nyomán terjedt el többek között a szalmakép szövés. Készítésekor a szövőszékre vetett vékony fonalat szalma vetülékszál keresztezi. A két különböző anyag találkozásánál alakítható ki a minta. A kész termék a figuratív díszítésű szöttek motívumait idézi. Falvédőként vagy fali díszként használják.⁶⁵ Nem részletezzük itt az 1989-es változások nyomán az egyre több, Kőrispatakra érkező külföldi, elsősorban magyarországi szalmafonó termékbővítő ténykedését. Az említett „hagyományos” reper-toár újabb és újabb, inkább dísz-, mint használati tárggyal bővült. A befogadó készség természetesen a kalapviselés és a kalapipar hanyatlásában, ill. a turizmus fellendülésében keresendő. A hozzávetőleg 650 lakosú faluban ma kb. 90 család foglalkozik szalmafonással,⁶⁶ szalmadísz- és kalapkészítéssel, kereset-kiegészítés gyanánt. A különböző – hagyományos és új – termékcsoportok és készítőik alig különíthetők el. A tekintélyes számú turizmust kiszolgáló szalmaművesek egyre szaporodó rétegét jelzi.

A mezőgazdaságból megélni képtelen lakosság kényszerül nyáron a szalma kiszedésére, hogy télen, a mezőgazdasági munkák lejártaival vagy akár egész évben e kiegészítő kereseti lehetőséghez nyúljanak. Gazdasági megújulásra csak a korábban is tőkével, kapcsolatrendszerrel, mobilitással bírók képesek.

Az elmúlt tizenöt év új gazdasági-kulturális környezetében a megörökölt kalapos társadalmi státusok tovább erősödtek. A vagyoni különbségek, az alacsonyabb életszínvonalon élő idősebb lakosság kiszolgáltatottsága tovább mélyült. Az igen nagy kitartást, türelmet igénylő, sokszor megterhelő munkát végző kalapkötők helyzete alig változott. Munkájuk értéke továbbra is a felvásárló és az aktuális piaci igény függvénye.

A harmadik évezred elején a szalmakalap egy új értelemben vált fogyasztási cikké, ahol a

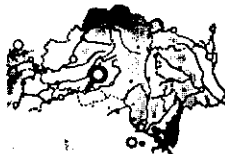
tárgy formailag ugyan alig változik, de tradicionális használata helyett egyre inkább a turizmusban nyer nagyobb jelentőséget. Nem utolsósorban etnikus szimbólummá, az önazonosság kifejezőjévé emelkedett. E szerepében a helyi tradicionális kalapipart a civil kezdeményezésre alapított Szalmakalap Múzeum léte és működése csak tovább erősíti.

Irodalom

- BALASSA Iván (1990): A magyar gabonatermelés néprajza. Debrecen
- BARAHÁS Endre (1904): Udvarhely vármegye közigazgatási leírása. Budapest
- BOCSKAI PAPP Lajos (1960): A szalmakalap hagyományos készítési módja. *Debreceni Közöny*, 1860, 92.
- BÖZÖDI György (1943): Székely bánja. Kolozsvár
- CSALOG Zsolt (1962): A magyar népi fonástechnika típusai. *Ethnographia* LXXIII. 1962. 302–322.
- FARKAS Mihály (1892): Az év tizenkét hónapja. H. n.
- FÉNYES Elek (1842): Magyarország statisztikája. Pest
- FRECSKAY János (1877): Találmányok könyve. Budapest
- GELLÉRI Mór (1910): Az újabb ipari mozgalmak köréből. Budapest
- ISTVÁN Lajos (1981): Korondi vásárok. In: Népiismereti dolgozatok 1981. Bukarest, 118–128.
- JAKAB Ágnes (2004): Nemzedékek és nemzetiségek Kőrisspatakon. A KRIZA János Néprajzi Társaság Évkönyve 12. Kolozsvár, 174–247.
- JAKAB Elek – SZÁDECZKY Lajos (1901): Udvarhely vármegye története a legrégibb időkől napjainkig. Budapest
- JEKELFALUSSY József (összeáll.) (1885): Hivatalos statisztikai közlemények. Magyarország háziipara 1884 elején. Budapest
- JUHÁSZ Antal (1991): Szalmakötés. In: Magyar Néprajz III. Anyagi kultúra 2. Kézművesség. Budapest, 475–481.
- KÓS Károly, dr. (1976): Tájak, falvak, hagyományok. Bukarest
- KOZMA Ferenc (1879): A Székelyföld közigazgatási és közművelődési állapota. Budapest
- KUTASI Mihály (1974): A szalma háziipari feldolgozása Kőrisspatakon (kézirat)
- MOLNÁR István (1976): A kőrisspataki szalmafonás. In: Népiismereti Dolgozatok 1976. Bukarest, 92–96
- N. SZABÓ Magdolna (2003): A szalmafonó háziipar helyzete a Kárpát-medencében a 19. század végén és a 20. század elején. In: BÁTI A. – BERKES K. – ELTER A. – NOBILIS J. (szerk.): *Parasztélet, kultúra, adaptáció*. Budapest, 2005, 53–65
- N. SZABÓ Magdolna (2004): Kőrisspataki Szalmakalap Múzeum – Falusi turizmus vagy rituális tér születése? Egy székelyföldi magángyűjtemény avató ünnepe. In: *Rítusok, folklór szövegek*. Szerk.: BARNÁ G., PAULUS Hungarus – Kairosz, 215–232
- N. SZABÓ Magdolna (2004a): Situation of the Straw Plaiting Cottage Industry of the Carpathian Basin in the Late 19th and Early 20th Century. *Acta Ethnographica Hungarica*, 49 (3–4), Budapest, 299–311
- N. SZABÓ Magdolna (2005): Kőrisspatak, a kalapkötő falu. In: *Határjáró. Tanulmányok JUHÁSZ Antal köszöntésére*. MÓRA Ferenc Múzeum, Szeged, 293–306
- OLOSZ Katalin (2003): Egy kiállítás emlékképei. (KRIZA Könyvek 16.) Kolozsvár
- ORBÁN Balázs (1868): A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természeti s népiismereti szempontból. I. Udvarhelyszék. Pest
- ŐRLEY János (1981): Ipar és iparfejlesztés Udvarhely megyében. Székelyudvarhely
- PÉNTEK János – SZABÓ Attila (1981): Az alakor (*Triticum monococcum* L.) Erdélyben. *Ethnographia* XCII. 259–277
- RÁTH Károly (1868): A szalmafonás, mint népipar. *Szatmári Közöny*, 1868/50. 196–197
- RÉTHY Mihály (1957): A Kőrisspataki Református Egyház-közösség vázlatos története (kézirat)
- VARGA E. Árpád (1998): Erdély etnikai és felekezeti statisztikája I. TLA – Pro Print Kiadó, Budapest–Csíkszereda
- VARGA Geiza (1882): Hajdumegye leírása. A magyar orvosok és természetvizsgálók 1882. Debrecenben tartott XXII. nagygyűlésének alkalmából, egy térképpel. Debrecen
- *** (1867): A székely szalmával hogy kell bánni? *Székely Néplap* 1867/134
- *** (1868): Ahol a szalmafonás divatozik. (Sz. n.) *Alföldi Hírlap* 1868/29
- *** (1867): Fanni való szalma. (Sz. n.) *Falusi Gazda*, 1867
- *** (1981): Magyar Néprajzi Lexikon 4. Akadémiai Kiadó, Budapest
- *** (1982): Mezőgazdasági Lexikon. Budapest
- *** (1911): RÉVAI Nagy Lexikona. Budapest

Jegyzet

- Létesülésük sorrendjében: Törökzentmikós, Zengővárkony, Hajdúnánás.
- Az intézmény megalakulásáról, megnyitásáról és szerepéről bővebben mártutunk: N. SZABÓ M. 2004.
- CSÁK E. V. 1928. 18.
- Működtek az országban több helyen kalapszövetkezetek: pl. Dés, Dobó, Mezőcsanak, Torda, Nagybakon.
- A konkrétumok kihámozását az is nehezíti, hogy a források sokszor nem különítik el a spirális technikával készített termékeket a laposlonatokból készültéktől, gyakran a különböző szalmamunkákat egyként kezelik.

6. A háziipari ágazat körülhatárolásáról, történetiségéről, ezen belül a szalmafonó háziipar helyzetéről bővebben lásd: N. SZABÓ M. 2005.

7. SZIGETHY Gyula Mihály (1759–1834), Székelyudvarhely monográfusának feljegyzései. (JAKAB E. – SZÁDEGECZY L. 1901. 554)

8. FÉNYES E. 1842. 216.

9. A feltehetően hiányos útirajz Erdély kismesterségeire, háziiparára vonatkozó tudatosan folytatott gyűjtés darabja e korszakból, melyet SZABÓ Sámuel tanítványának, MENTOVICH Gyulának köszönhetünk. (OLOSZ K. 2003)

10. KOZMA Ferenc a székelykeresztúri háziipari tanműhelynek is vezetője. A fenti adatgyűjtést saját maga szervezte és végezte 1879-ben.

11. „A nép mindenfelől öklel hordta a piacra a szalmakalapot. Nánás Jakosai arról híresek, hogy itt ... mindenki ugynevezett rézkalapot fon szalmából – azaz szalmakalapot csinál. Sajnos, mint itt is more patrio a szalmakalapkötés minden tekintélybűlési elfohadás nélkül üztek.” Állítja az útutazó CSATÁRY Ottó 1846-ban. Hasonlóképp jelentősnek véli a szalmakalapot azaz BOCSKAI PAPP Lajos is (BOCSKAI P. L. 1860. 22): „embermélkezet óta minden egyes ház szalmakalappályáit, de legszelebbeben elterjedt a két legutóbbi évtizedben. Az iskolából kiküldött leány öszel kezébe fogta az új szalmazsákot, s fona tavaszig, s koratavaszal ... megjelentek a szalmakalap kereskedők Debrecenből s a vidékről. Ekkor a nánási nő letette a szalagot, fő s cémát vévén kezébe, varrta reggeltől késő estig ... Nyári napokban zsúfolva van a piac a fémnép csoportja által, kik nyáralább vagy egy-egy tornyot rakva karjaikra a szalmakalaphal, hurdják a vásárra.” Ezt erősíti VARGA Geiza is (VARGA G. 1882. 212), aki munkájának foglalkozások fellejtésében részletesen kitér a legjelentősebbre, a szalmakalapkészítésre: „mely különösen Nánás városban régi idők óta gyakorlatban van ... hol a földműves s iparos osztályhoz tartozó nők legnagyobb része a hat évesnél idősebb gyermekekkel s a napszámos osztályhoz tartozó férfiakkal együtt szabad időjüket ezen iparágunk szentelik, s a tavaszi hónapokban naponta szalmakalapvárást tartatik, melyen nem csak a kész kalapok, hanem a még varratlan szalmafonatok is az ország különböző részéből ide jönni szokott vendöveknek elárúsítatnak”. Idézniük kell tölte azt a helybeli cehszabály módosítást (*Csi-madia ceh 1795-ben megerősített alapszabálya XVII. cikkelyének részlete*), amely utal a szalmakalapnak munkaalközetként való helyi viselésére: „a legény műhelyben kalapban dolgozni megiltatuk, ha sipkája vagy szalmakalapja van, abban szabad”.

12. RÁTH Károlynak (1838–1902), a sikeres szalmakalappgyár-tulajdonosnak és következőképpen e háziiparra összpontosított figyelmének sok értékes adatai köszönhetünk. Mondja: „A szalmafonásnál egyaránt foglalkozik a család minden tagja, apraja és nagyja, fi- és nőneműek, ... fonhat bárhol, a szabadban úgy, mint a legszegényebb hajlékban. Telen-nyáron, éjjel-nappal.” Ugyanitt hoz külföldi példákat: „hol ezen iparág már régebben meghonosult: Olaszország, Sweitz, Belgium, Angolország, Németthon némely tartománya állítja elő azon milliárd ölnyi különböző szalmafonatot, mely a minden nagyobb városban létező szalmakalappgyárak által feldolgoztatik. ... Drezda – 100-nál több kalappgyár (évenként 2-3 millió darab kalapot készít), Olaszthonban, különösen Toscanaóban a jelen század elejétől fogva népiparrá vált ... Egy számozott florencei család által ez iparág Appone nevű községbe szerencsésen jön átültette ... Helvétában is meghonosodott a szalmaipar (Aargau, Freiburg).” Ugyanakkor felhívja a figyelmet: „Találhatjuk ezen iparágat mint népipart, noha a fejlettség legszegényebb fokán, hazánkban is, nevezetesen Bihar megye némely községében, hol ez már jelenleg is nem jelentéktelen jövedelmi forrást képez. Különösen pedig Hajdúnánás városában, ahol is egy Olaszthonból visszaérkezett szabadságos katona a fonást (kötést) meghonosítván ez idő szerint már néhány ezer forintra menő forgalmat képes felmutatni.” (RÁTH K. 1868)

13. „A betakarított szalmának csakis azon része használtatik finom fonásra, amely a kalász és az ez alatti első bog közt van, ezért e rész levágatik, és levágva a napon vízzel ömözés által épp úgy megfehértetik, mint a vászonokkal szokás. Csak hogy ezen fehérités alatt is eső, sőt a harmattól is meg kell óvni, mivel különben szürkés és foltos leend. Németországban és főként Bécsben, hol majd az egész mennyiség azon finom szalmakalapoknak fonatik, mely az osztrák biradalomban éltek, addig, amíg a szalmatermelés és elkészítése módja elsajátítottat, a Frankthonból drágán hozott szalmát fonták. Ahol ezt folytatják, a szalmának nevezett fehéritett

részét a szálak finomsága szerint osztályozzák, és pedig öt- s olykor tízfélélt is.” (Székely Néplap 1867/134)

14. „Ahol a szalmafonás divatozik, tanítassuk meg a köznépet arra, hogy a fonásra szükséges szép szalmát miként kell természetén, a fonást minél finomabban eszközölni.” Ugyanő felhívja a figyelmet: „hogy ... a szalmafonatlíka és -kalap készítésén Nánás vidékén és Bihar vármegyében Hencida körül ... Nagyon értékes és terjedelmes köznapi kereseti ág már jelenleg is. Mi még 1847-ben hírlaplappal buzdítottunk egy vállalkozó dúsgazdag nánási urat, hogy egy pár ügyes nánási cselédet küldjön ki Florence vidékére a nép szalmakalap készítéséi útjai elsajátítása végett, de szerentünk sikertelen maradt.” (Alföldi Hírlap 1868/29)

15. JEKEL-FALUSSY József (1849–1901) a hivatalos magyar statisztika egyik reformembere 1869-től. Az 1880-as népszámlálás levezetése és ezzel párhuzamos publikációi életének fő művei.

16. Ugyanitt folytatja: „Nagyobb mérvben és eladásra üzve csak Hajdúnánás városban találjuk, hol 2900 né 20 000 lt értékű szalmafonást készített. 1000 simítógépet is használnak. Hajdú megyében a forintban mért évi termelés 21 312. Szeben megyében 2078, Udvarhely megyében 1325. (JEKEL-FALUSSY J., 1885. 13. 35)

17. A törzskönyvet részint hivatalos adatok, részben a kereskedelmi és iparkamarák jelentései, részben magánygyűjtés adatai alapján KOVÁCS Gyula készítette, 1898-ban. Forrása bizonyára nem szolgálták minden területre vonatkozóan kimerítő adatokkal. Ezt bizonyítja a szalmafonás fejezet is, hiszen más felméréseknek ellentmondva nem említi pl. Kőrös-patakot, ahol közvalóan Bözöddel azonos, számos említett faluval szemben pedig jóval jelentékenyebb mértékű volt a kalapozás. A törzskönyv összeállításának erről a vidékről semmilyen, a háziipart öző családok számára, az évi termelés mennyiségére és piaci értékére vonatkozó adatot nem szolgáltatnak. (KOVÁCS Gy. 321. 352)

18. „Jelentékenyebb szalmafonást íznek keresetre: Hencidán, Hajdúnánás, Domg, Bözörményben több millió kalapot fonnak és vannak szalmából. A nánási kalappgyár egymaga 380 varrógépen dolgozó háziiparost foglalkoztat.” (KOVÁCS Gy. 1898. 321)

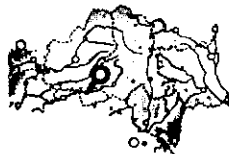
19. Az európai luxusiparban igen keresettnek számzó szalmakalap hazai közvetítői, gyárosai a nagy mértéket öltözött háziiparáról híres Hajdúnánás látják leghasznosabbnak megvetni lábukat. Ezek a vállalkozók gyáripari szintre emelték az addig tradicionális alakokon nyugvó, tisztán kézműipari tevékenységű igénylő szalmakalap-készítést. A magyar nyelvtudomány, leszámítva egyes fővárosi üzemeiket, itt működött a legtöbb szalmakalappgyár. Az első, 1888-ban alapított SOHLER-féle céget számos másik követte. 1913-ban már több mint harminc fonatfehéritésre, festésre, kalapváráásra, préselésre vagy a kellékek beszerzésére szakosodott üzem és kereskedés működött. A gyárak üzleti könyvei szerint a gyártmányok harmadát külföldre szállították (Galiciába, Bukovinába, de Jutrára nyugati tartományba is). IGMÁNDY József egyik 1940-es ipartörténeti tanulmányában állítja, hogy fő piaca Erdély volt, szinte alig volt olyan megye, ahova a nánási szalmakalap ne jutott volna el. (IGMÁNDY J. 1940. 76)

Nem tölhet alapatlannak az a feltevésünk, hogy a nánási szalmaipar s kiemelkedő alakja, SOHLER Istvánnak tevékenysége jelentéket az ország belső magjának fejlett szalmaipara és Erdély háziipara között. A szájhagyományra alapozva keressük a bizonyítékokat arra vonatkozóan, hogy alkalmazottainak oktató jellegű kiküldetésével, a varrógépek közvetítésével, kereskedelmi célú kapcsolatok teremtsével – az iparügyi hatóságok messzerenő támogatását élvezve – képes volt beleszólni az erdélyi térségben működő szalmakalap-készítő háziiparba.

20. GELLÉRI Mór (1854–1915) számos jelentős ipari szaklap szervezője és szerkesztője. A millenniumi kiállítás idején az Országos Háziipari Bizottság tagja.

21. GELLÉRI M. 1910. 210.

22. „az ősi háziipari foglalkozásokban rejlik a székelyek igénytelensége. Ruházattal ellátja földjének termékeiből, birkáknak gyapjából háza népet, szerszámát megkészíti maga erdejé fájából. A megélhetéshez elég néhány hold terméke, az adó és a pálinka kikerül néhány fuvar fából, fuvarozásból vagy napszámából ... Magának él a székely még ma is, talán észre sem veszi, hogy változnak az idők és körülmények. (ÖRLEY J. 1901. 28, 14)

23. Uo. 39.

24. BARABÁS E. 1904. 40.

25. BARABÁS E. 1904.

26. A felsorolásban csak az öt családnál nagyobb számban foglalkozókat említjük.

27. Dr. KÓS Károly érzékeny rajzot fest a nyárádszeredai nagy vásárok forgatagáról, ahol a vidék. vásárhoz közel mesterségit, háziipara oly sokszínűen jelenik meg: „Jobbágytelkérdi. Hodusról, Ravából jött árusok pedig szalmakalappal árasztották el a piacot: az idős asszonyok számára a széles karimájú nyári kalapokat lilára festett szalmából készítették.” (KÓS K. 1976. 365.)

28. A források között már szerepelt KOZMA Ferenc megkerülhetetlen. 1879-es székelői felmérése. Összehasonlításképp vessünk egy pillantást adataira, ahol Csík. Háromszék, Maros-Torda és Udvarhely megyei számafonással foglalkozó családok megközelítő számát közli. „Szalmafonás Háromszékben Sepsiszentkirályon, Sepsiszentivánban, Maros-Torda megyében Jobbágytelke (200 család), Hodos (80 cs.), Ehed (80 cs.) ősszel és télen. Együtt 340 család. Udvarhely megyében Vécke (2-15 cs.), Székelyszállás (3-10 cs.), Bordos (10 cs.), Rava (20-25 cs.), Csób (10 cs.), Béta (80 cs.), Magyarzsádok (12 cs.), Büzöd (200 cs.), Kőröspatak (100 cs.) Bibarcfalva (10 cs.), Muzsna, Dobó, Vágás, Etéd többen. Együtt 440.” (KOZMA F. 1879. 298)

29. BÖZÖDI Gy. 1943. 216.

30. A faluval kezdetben ismeretségi szálakon indult a kapcsolat. Látogatóskál során az egyre tudatosabb néprajzi gyűjtést MOLNÁR István szélesszeresztéri múzeumigazgató is ösztönözte. Útmutatásait hálfával tartozom neki. A témával kapcsolatos kutatásaim jelenleg is folynak.

31. MOLNÁR I. 1976.

32. A kőzirtos dolgozat jelentős forrásmunkának tekinthető a kőröspataki kalapkészítés közelmúltjára vonatkozóan. Adatszolgáltatásaiért KUTASI Mihálynak ezúton is köszönetet mondunk.

33. JUHÁSZ A. 1991. 475-480.

34. VARGA E. Árpád etnikai (anyanyelvi/nemzetiségi) adataira, 1850-1992. (VARGA E. Á. 1969)

35. JAKAB Á. 2004. 189.

36. ORBÁN B. 1868. 146.

37. „Tatárok útja” helynév. A hadak elől menekülő lakosság a szilasi barlangban bújt meg. „Szilaság”.

38. „GERGELY Lukács, PÉTERFI András, GOTHÁRD János, KOVÁTS János, TIBOLDI István, KELEMEN Márton, TIBOLDI Gyergely, DEÁK István nemes embereké. – A Református Fiklézsia levéltárából. A feltehetően már nem teljes, de a történelem pusztító viharait még így szép számmal átészelő, főként az eklezsia történetére vonatkozó iratok, historia domusok gazdag tárházában nem bukkantunk nyomára a szalmafeldolgozó háziiparnak. Ugyanakkor más, a község történetírását gazdagító oklevelek, periratok és jegyzőkönyvek a gazdálkodásra, határháználra, életmódra, beszédes helynevekre vonatkozóan felbecsülhetetlen értékű adatokkal szolgálnak. Feldolgozásukat folyamatosan végezzük.

39. „Csereláz” és „Hollásvölgy” Kőröspatak határnevei. Egy földműves visszaemlékezéséből. (RÉTHY M. 1957)

40. Uo.

41. A legkisebb gazdálak is volt 10-12 szarvasmarhája - állítja RÉTHY M. (Uo.)

42. A következőképpen vallanak saját helyzetükről: „Vagyunk reászorultak, öregek, egyéb keresztünk semmi. De vannak még nálunknál megszorultabbak is, aki alig várja, hogy kiköcsse, valahogy vegye ki a kenyeret.” „Egyéből miből kapjanak pénzt, nincs miből. Így vég kalapot megköt egy nap, legalább ceetet tud venni belőle. Más munkalehetőség nincs. A házba télen benn jó melegbe köti a kalapot, van aki alig köt egy-két véget, s mindjárt hozza előadni. Egyik napról a másikra sokan alig tudnak élni, se kenyér, se puliszka.” „A szedők megvárják azt, hogy úgy meg légy szorulva, mindjárt halsz meg, s akkor oszt jó olcsón megveszik. S akkor oszt boldog leszek, mert tudom, mit kapok ebből.” „a megmunkálástól

kezdve, vesd el az alakot, szedd ki, pucold meg, válasszad, kössed, húzd fel – annak nincs haszon, aki köti. Aki megvárja: míg a szemetet elpillantod, a kalap kész lesz, s óvé a haszon.”

43. *Falusi Gazda* 1867.

44. *Székelői néplap* 1864/II.34.

45. Kőröspatak 1952-ben kezdték a kollektív megalakítását.

46. Pl. a kollektív volt elnöke, J. B.

47. PÉNTÉK J. – SZABÓ A. 1981.

48. „.....többre értékelték szép színű, vékony erős szalmáját a szalmakalapkészítők: a kalotaszegi Jákótelken, Nyárszón, Kőrösfőn, Zsombokon, Csesztágyon, Gyaluban, a mezőégi Visán és Széken mindenütt ismeretes ez a felhasználási mód”. Uo. 270. A fenti adatok ismeretében BALASSA is megerősíti, hogy „erős szalmája takarmányozásra csak végszükség esetén használható, de kiváló és tartós szalmakalapot lehet belőle készíteni.” (BALASSA I. 1990. 78)

49. Az 1982-es kiadású *Mezőgazdasági Lexikon* szerint Magyarországon csak fajtagyűjteményekben található. A Mezőgazdasági Múzeum Agrobotanikai Gyűjteménye egyetlen alakomaga mintapéldányt őriz. Emellett tudomásunk van arról, hogy egyes hazai mezőgazdasági kutatóintézetek az elmúlt évtizedben folyamatosan végeztek/végeznek alakorkifejtéseket. Oktatási, demonstratív céllal a szálhalmobattai régészeti park is évek óta foglalkozik természetis-rekonstrukcióival.

50. *Révai Nagy Lexikona* 1911. 268.

51. Tapasztalataink szerint a mezőgazdasági statisztikai munkák a búzafélék között nem vagy csak ritkán tartják számon, hiszen nem szerepelt a nála jóval jelentősebb haszonnövények piacán, épp ezért igen nehéz konkrét történeti, számszerű, ill. táji megjelölésre vonatkozó adatokat nyernünk róla.

52. Lónak, szarvasmarháknak, sertésnek, baromfinak egyaránt adták darált más gabonákkal vegyítve. (FARKAS M. 1982. 32)

53. Az alakot székelői földi természetéről vonatkozó további adatokat lásd az *Adatok az alakor (Triticum Monococcum L.) székelői földi természetéhez* c. dolgozatban (a megjelenés alatt álló *Múzeumi Kutatások Csongrád megyében* c. tanulmánykötet sorozat soron következő számában).

54. Bözöd, Kőröspatak és a Székelyudvarhelytől nyugatra, a Vágás-patak völgyében fekvő falvak: Béta, Székelydobó és Vágás. Vágás völgye falvaiban a növény helyi neve „orokoj”. A tény, hogy a fenti településeken ismerik és termesztik az alakort, számos kérdést vet föl. Mindenekelőtt székelői földi természetének múltját és elterjedését, azaz hogy az adott természetben kontinuos, lokális előfordulású maradványfajként (reliktum), vagy jövevényfajként (adventív) van jelen. Ennek megválaszolására további kutatások feladata. Az évről évre csökkenő termésterületek felvetik a vetőmag folytonos biztosításának kérdését. Szörványos gyűjtésünk arra mutatnak rá, hogy a vetőmag beszerzése végett a fenti települések informatív kapcsolatot tartanak fenn. 2005-ben Bözöd, Kőröspatak, Béta, Dobó, Vágás határában lehet még elvétele látni alakorkévet. A kizárólag fonásához termesztett, kis parcellákba vetett növény jelenléte egyre ritkább. A kalap készítésével arányos a csökkenése. Az utóbbi években elterjedt szalma díszárgyak készítése talán még kedvezhet a növény további fennmaradásának ezen a vidéken.

55. A munkafolyamatok leírását már korábban is közöltük (N. SZABÓ M. 2005).

56. CSALOG Zs. 1962.

57. *Magyar Néprajzi Lexikon* 4. 540-544.

58. KUTASI M. 1974; MOLNÁR I. 1976.

59. Sz. I., családjában pl. Dés, Nagybánya, Temesvár, Lugos, Máramaros, Aranyosgyéres, Marosújvár, Torda, Szászsebes piaca.

60. Továbbá a praktikus ismeretek – a szállásadó családokkal fenntartott szoros kapcsolat, a piaci pénzbeszedéssel való tárgyalókészség, az olcsó üzemenyag-ellátás, egyszerű és olcsó étkezdék megkeresése, a román nyelv ismerete stb. – mind-mind feltételei voltak a sikeres értékesítésnek. A vállalkozás előmeneteléhez ugyanígy elengedhetetlen volt a kalapos kellekék - cérna, szalag, festék - kedvező beszerzése. A szocializmus idején a pangó falusi üzletek képtelenek voltak ilyen igényeket kielégíteni.

61. Egy régi mondás azt tartja: „Aki télen szalmakalapot visel, attól ne kérj tanácsot!”

62. „a fiatalok inkább hajadon fejfel járnak, minthogy kalapot tegyenek. Ha a mezőre elmegy, akkor felteszi, de a falu között szégyellik már” – így jellemzik a falubelieket. A viselésének ideje is leszűkül: „általában a kapálási szezonra veszik a kalapot. Amikor a kapálás lejár, akkor azt szoktuk mondani, hogy a kalapszezonnak vége, az pedig már június vége felé, július elején lejár. Már szénacsinálásra a nők nagyon fukarok, s nem vesznek új kalapot. Egy kalap – egy szezon.”

63. A készítőket, kereskedőket szerint a széki megrendelők pl. nagyon kritikusak a kalappal. „Nem számít az ára, tarka ne legyen beléköltve, csak szép fehér vékony legyen ... akik már ismerik, rájönnek, hogy jobb, ha tömött egymásra van varrva, s akkor erősebb a kalap, tovább tart” – mondják.

64. ISTVÁN L. 1981. 125.

65. Kőrispatakon kevésbé, a szomszédos Bözödön jobban elterjedt a szalmafonatok rámára feszítése, különböző használati és dísz tárgyak, szatyrok, táskák, falvédők készítése. Az anyagigényes termékeket csak az ügyesebb asszonyok készítették, sablonok, keretek segítségével.

66. A megközelítő számadatok K. Gy. helyi tanárnőül származnak, aki az utóbbi években, hivatalos és hiteles források híján, saját érdeklődését is kielégítendő, kapunként jegyzi Kőrispatak lakosságának alakulását. Adatait ezúton is köszönöm neki.

(A családnevek majuszkulás kiemelését kötet-szerkesztési szempontok indokolták. Szerk. megj.)

Pălăria de paie în trecut și azi. Date privind industria casnică de prelucrare de paie

(Rezumat)

Potrivit tradiției orale, prelucrarea de paie la nivel de industrie casnică are o tradiție de peste o sută cincizeci de ani la Crișeni (fostul scaun Odorhei, j. Harghita). Lucrarea prezintă materia primă tradițională, produsele și confecționarea lor, respectiv discută istoria meșteșugului (perioadele mai importante au fost cea a politicii de protecție a industriilor interne de la sfârșitul sec. al XIX-lea, iar mai târziu dezvoltarea inițiată la nivelul autorităților în cauză, între 1940–1944), aspectele sociale ale confecționării pălăriei de paie și centrele acesteia din Secuime, în special cel de la Crișeni. În 2001 aici s-a deschis și o expoziție muzeală unică a meșteșugului în Transilvania.

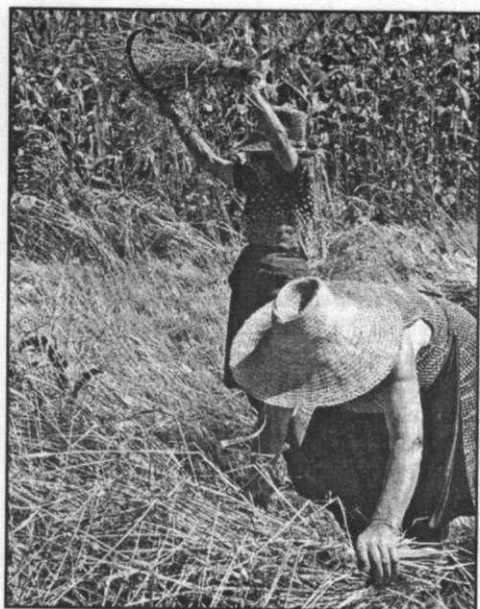
Straw-hat Once and Now.

Data Concerning to a Cottage-industry

(Abstract)

Straw-plaiting as cottage industry has been known in Kőrispatak (Crișeni, Harghita County) for more than 200 years. The paper presents the traditional basic material, the working process and products of this craft, as well as its history (its most important phases in Székelyföld: the age of home industrialization in the 19th century, then the development initiated by authorities between 1940–44). The paper also discusses the social connection of straw plaiting, the straw-hat centers of Székelyföld, particularly the one in Kőrispatak. There a unique museum exhibition of the craft was opened in 2001.

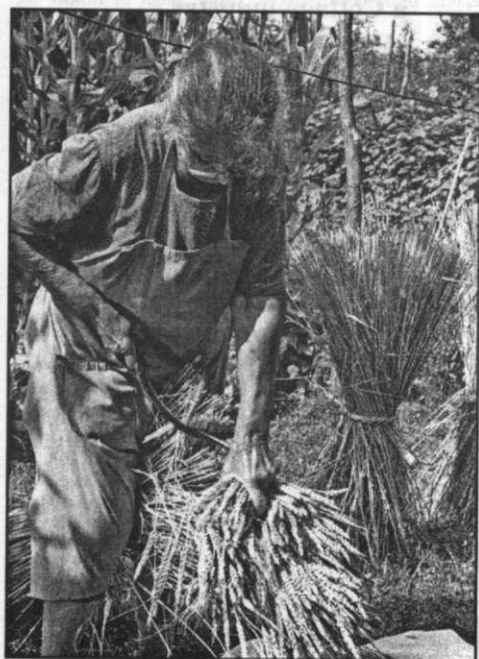

1. ábra Aratás (A szerző felvétele)

3. ábra Marokszedés és kikecskélés (A szerző felvétele)

2. ábra A kalászfajak levágása (A szerző felvétele)

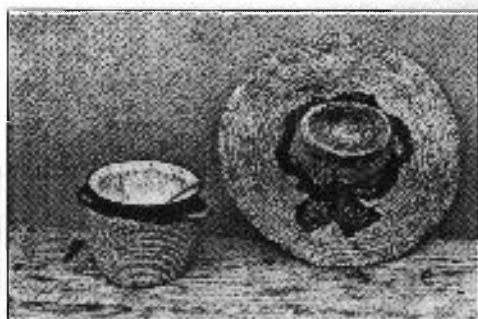

4. ábra Kalapkötő asszonyok az utcán (A szerző felvétele)

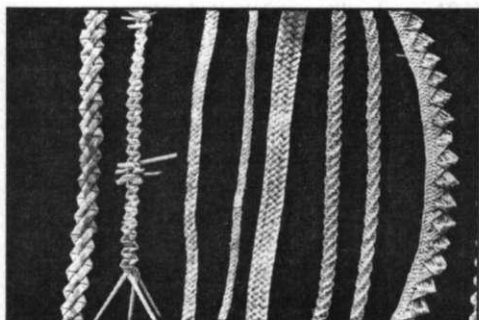

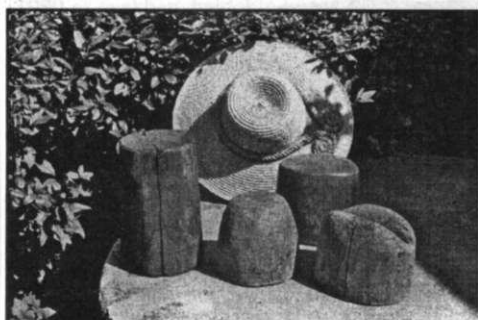
5. ábra A szalma pucolása és kötése (A szerző felvétele)

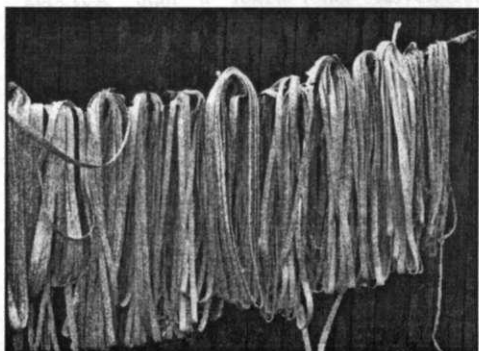
8. ábra Puliszkakalap és asszonykalap (A szerző felvétele)

6. ábra Fonattípusok (A szerző felvétele)

9. ábra Gazdaköri kalap és kalapbotok a széckelykeresztúri múzeum gyűjteményében (A szerző felvétele)

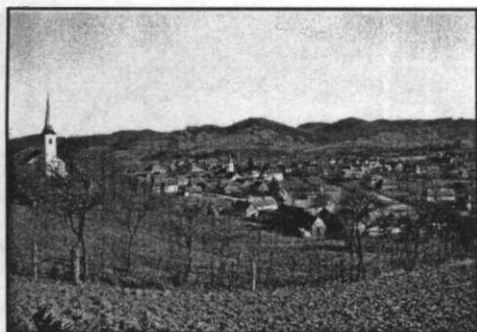
7. ábra A fonatok szárítása (A szerző felvétele)

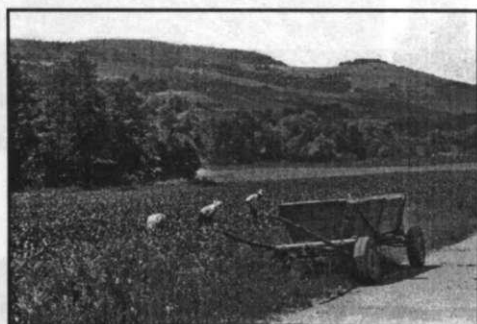
10. ábra A kalap a helyi múzeumban (A szerző felvétele)

* A szerző a Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1052-től és a Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1052-től is dolgozott.

11. ábra Kőröspatak látképe (A szerző felvétele)

12. ábra Kalapviselés munka közben (A szerző felvétele)

13. ábra Férfiak szalmakalapban, a múzeum jubileumi ünnepén, 2006. Középen SZÓCS Lajos, a múzeum atyja (A szerző felvétele)

